

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 22.09.2019

Kabul Tarihi: 25.10.2019

TARİH-İ BUHARA'YA GÖRE BUHARA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

Emre KESER*

Öz

Buhara tarih boyunca siyasi, ticari, kültürel özelliklerini korumayı başarmış önemli bir şehirdir. Merkezi konumu ve farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması şehrin bölge üzerindeki önemini arttırmıştır. Narşahi'nin Tarih-i Buhara isimli eseri kent ve bölgenin kadim tarihini anlatan mühim bir kaynak eserdir. Narşahi'nin eserinde coğrafi şartların bölge sakinleri üzerindeki etkisi, buna bağlı olarak ekonomik ve kültürel faaliyetleri gibi tarihi coğrafyayı ilgilendiren konular hakkında bilgiler bulunmaktadır. Sonuç olarak bu önemli eseri tarihi coğrafya unsurlarıyla yorumlayarak bölgenin tarihi ve coğrafyası arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Buhara, Narşahi, Tarihi Coğrafya, Türkistan.

Several Notices On The Historical Geography Of Bukhara According To History Of Bukhara

Abstract

Bukhara is an important city which can save its political, trade and cultural importance throughout history. It's central location and host of different civilizations have increased the importance of the city over the region. Narshakhi's work History of Bukhara is an important source for city and region's ancient history. Narshakhi's work contains information on the historical geography, such as the impact of geographical conditions on the inhabitants of the region and its economic and cultural activities. As a result, the relationship between the history and geography of the region has been tried to be determined by interpreting this important work with historical geography elements.

Keywords: Bukhara, Narshakhi, Historical Geography, Turkestan.

Giriş

Buhara şehri tarihin ilk devirlerinden itibaren Maveraünnehir bölgesi için önemli bir merkez olmuştur. Şehirdeki iskân faaliyetleri I. yüzyılda başlamak-

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi.

tadır. Buhara'nın bölgede ekonomik, kültürel, ziraat merkezi olması ancak V. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir.¹ Burası IV. ve V. yüzyıllarda bölgede bulunan Soğd²ların etkisiyle yerleşik yapıların ve arazilerin bulunduğu düzenli bir şehre dönüşmüştür. Buhara tarih boyunca pek çok farklı kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde bazı yerlerde derinliği 20 metreyi bulan kültür katmanlarına rastlanılmaktadır.³ Şehir uzun bir zaman boyunca yüksek bir kültür merkezi olmayı başarmıştır. Dünyaca ünlü İslam bilgini İbn-i Sina, İranlıların namli edebiyatçısı Rûdeki ve makalemize eserini konu ettiğimiz meşhur tarihçi Narşahi gibi bilim ve kültürün gelişimine büyük katkıda bulunan ilim ehli şahsiyetler Buhara'da yaşamışlardır.⁴

Şehir ilk uluslararası ticaret yollarından biri olan ve güzergahı Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan İpek yolu üzerindeki tüm devletlerin dikkatini çekmiştir. Bu ilgi vesilesiyle farklı kavimlerin literatüründe Buhara ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁵ Özellikle İslam kaynakları Buhara şehrine çok önem vermiştir. Birçok İslam şairi Buhara'yı "İslam'ın Meşalesi" olarak görmüş ve eserlerinde şehirden övgü dolu sözlerle bahsetmişlerdir.⁶ İslam Teoloji literatüründe Buhara'dan "Buhara-i-Şerif" yani Kutsal Buhara olarak bahsedilmektedir.⁷ Tüm bu edebi kaynaklar içerisinde doğrudan Buhara ve etrafı, şehrin İslam öncesi durumu hakkında bilgi veren yegâne yapıt Narşahi'nin Tarih-i Buhara isimli eseridir. Somut ve anlaşılır bilgiler barındıran bu kitap bölge hakkında yazılan eserlere daimî kaynak olma görevini üstlenmiştir. Araştırmacılar tarafından çokça başvurulmuş bir yapıt olma özelliğini sürdüren bu kaynak birçok bakımdan ele alınmış ama tarihi coğrafya bakımından incelenmemiştir. Kitapta bahsedilen olayların ve bölge tarihinin daha iyi anlaşılması için eserin tarihi coğrafya bakımından irdelenmesi gerekmektedir. Yapılan bu araştırmada Tarih-i Buhara isimli eser, tarihi coğrafya unsurları ön plana alınarak incelenmiştir.

Buhara Tarihine Genel Bir Bakış

Şehrin bulunduğu alanda paleolitik devir zamanına ait bir yaşam bulgusuna rastlanılmamaktadır. Fakat eski çağlara ait araştırmaların kesinliği için daha fazla arkeolojik kazının yapılması gerekmektedir.⁸ Türkistan bölgesinin

¹ Richard N. Friye, "Early Bukhara", *Chiers d'Asie Centrale*, Cilt: 5, No: 6, Eylül 1998, s. 15.

² M.Ö. VI. yüzyıl ve M.S. XII. yüzyıllar boyunca Türkistan bölgesinde bulunan İrani bir halktır. M.S. VI. yüzyılda Türklerin, M.S. VII. yüzyılda ise Arapların egemenliği altına girmişlerdir. Soğdlar tarım, hayvancılık, şehircilik konularında gelişmiş bir medeniyet düzeyine sahip olmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca", *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları*, C. XXIV, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2002.

³ Ya. S. Aşurov - T.F. Gelah - U.H. Kamalov, *Buhara Kratkiy Spravochnik*, Ed. D.N. Namazov, İzdatelstvo Uzbekistan, Taşkent 1968, s. 7.

⁴ Aşurov - Gelah - Kamalov, *a.e.*, s. 11.

⁵ Lazar İzraileviç Rempel, *Dalekoe i Blizkoe Straniıı Jizni, Bıta, Stroitelnoyo Dela, Remesla i İskusstva Staroy Buharı Buharskie Zapisi*, Literaturnı İ İskusstva, Taşkent 1981, s. 7.

⁶ Rempel, *a.e.*, s. 8.

⁷ Aşurov - Gelah - Kamalov, *a.e.*, s. 17.

⁸ Richard N. Frye, *Bukhara The Medieval Achievement*, Universty of Oklahoma Press, Norman 1965, s. 4.

dünya siyasi tarihinde yer alması Pers imparatorluğunun (M.Ö. 550 - M.Ö. 330), kuruluş yıllarıyla aynı zamana tekabül etmektedir. İlk çağın önemli kaynakları olan Darius ve Behistun kitabelerinde, Herodot'un eserinde, Zerdüşterin dini kitabı Avesta'da Buhara ile ilgili kayıt bulunmamaktadır. Şehrin, garnizon ve koloni sistemiyle kurulmuş Baktri Yunan krallığı içinde yer alması kuvvetle muhtemeldir. M.Ö. II. yüzyılda doğudan gelen göçebe kültür bölgeye hâkim olmuş ve Buhara bölgesi Çin kayıtlarında kendine yer bulmaya başlamıştır.⁹ Çin kaynaklarında ilk defa Pu-ho (捕喝) ismiyle bilinen Buhara bölgesi hakkında ilginç bilgiler verilmektedir. Buhara'nın surlarla çevrili olduğu, bölgede kırkı büyük binden fazla yaşamaya uygun yerleşim birimi olduğu belirtilmektedir.¹⁰ Buhara şehrinin batı sınırının Wu-hu (Ceyhun) ırmağı olduğu ikliminin ve mahsullerinin Semerkand şehri ile aynı olduğu açıklanmaktadır.¹¹ Başka bir Çin kaynağı ise Buhara nüfusunun on bin aile olduğu, ikliminin ılıman ve bulunduğu yerin düzlük bir arazi olduğundan bahsetmektedir. Bölgede dut ağacı, ipek, kenevir gibi ticaret için önemli olan ürünler, beş farklı tür tahıl, altı farklı tür evcil hayvanın yetiştirildiği de belirtilmektedir.¹²

Baktri Yunan krallığından sonra Soğdlar Buhara şehri üzerinde hakimiyet elde etmiştir. Buhara M.Ö. I. yüzyılın sonlarından IV. yüzyılın yarısına kadar Yüceçilerin kurduğu Kuşan devletinin hakimiyeti altında girmiştir. Arap fethinden önce de Buhara, Orta Asya'nın en büyük şehirlerinden ve kültür merkezlerinden birisidir. Şehir stratejik konumu nedeniyle İran, Hindistan, Çin gibi farklı coğrafyalardan toplumlar ile ekonomik bağlar kurmuştur.¹³

Buhara şehri ilk kez 674 yılında Emevi devleti tarafından hakimiyet altına alınmaya çalışılmıştır. Arap egemenliğinden önce kentin yöneticisi Bidun Hatun idi. Bidun Hatun bölgede bulunan Türk hakanının dul eşidir.¹⁴ Anlaşmaya göre şehrin eski hâkimi, Araplara 1 milyon dirhem para ve 2 bin savaşçı verecektir. Bu anlaşma kalıcı Arap hakimiyetini tesis etmemiştir. Türkler 728-729 yıllarında şehri ele geçirmişler, fakat uzun süre ellerinde tutamamışlardır. Buhara halkı Samanilerin Semerkant hâkimi Nasr b. Ahmet'e şehri 874 yılında teslim etmiştir. Narşahî ise Tarih-i Buhara isimli eserini 943-944 seneleri aralığında dönemin Samani Hükümdarı Nüh b. Nasr'a takdim etmiştir.¹⁵ Samani devleti yönetimindeki Buhara ülkenin siyasi merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde yaşamış ünlü İslam coğrafyacısı İstahrî de Maverâünnehir ve Horosan bölgesindeki en kalabalık şehrin Buhara olduğu açıklamasında bulunmuştur.¹⁶

⁹ N. Frye, *a.e.*, s. 5.

¹⁰ Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 162.

¹¹ Yıldırım, *a.e.*, s. 387.

¹² Yıldırım, *a.e.*, s. 477.

¹³ Aşurov - Gelah - Kamalov, *a.e.*, s. 8.

¹⁴ W. Barthold - R.N. Frye, "Bukhara", *The Encyclopedia of Islam*, Cilt: I, Ed. B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden 1986, s. 1294.

¹⁵ Ramazan Şeşen, "Buhara", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 363.

¹⁶ O.A. Suhareva, *K İstorii Gorodov Buharskogo Hanstva*, Izdatelstvo An UzSSR, Taşkent 1958, s. 31.

Cengiz Han'ın emrindeki Moğol ordusu 1220 yılında Buhara'yı ele geçirmiştir. Moğollar şehri ele geçirdikten sonra büyük bir yıkıma maruz bırakmıştır. Buhara 1370 yılında Büyük Timur devletinin bir parçası olmuştur.¹⁷ Şehir 1506 yılında Özbek kabilelerinin kurduğu bir hanedan olan Şeybâniler tarafından fethedilmiştir. 1740 yılında İran hükümdarı Nadir Şah kent üzerinde hakimiyet kurmuş ve bölgeyi yönetmesi için Muhammed Rahim Han'ı görevlendirmiştir. Muhammed Rahim Han ve soyundan gelenler 1753'ten 1920 yılına kadar şehrin kaderini belirlemişlerdir.¹⁸ Sonuç olarak Buhara tarih boyunca Türkistan bölgesi için mühim bir şehir olmuştur. XIX. yüzyılda İngiliz tarihçiler Batı Türkistan'ı adlandırırken Büyük Buhara, Doğu Türkistan'ı adlandırırken Küçük Buhara isimlerini kullanmayı tercih etmişlerdir.¹⁹

Buhara Adı

Buhara'nın en eski adının Soğdça Buhar Kudat (*Buxārak Xwaday*) olduğu söylenmektedir. Bu kelime yerel bir Soğd hanedanına aittir. Buhar kelimesi Buhara, Kudat kelimesinin ise efendi anlamına geldiği ve Buhara'nın Efendisi kelimesinden Buhara isminin ortaya çıktığı görüşü mevcuttur. Bu bilgiyi teyit edici bir gelişme on dokuzuncu yüzyılın başlarında meydana gelmiştir. Araştırmacılar tarafından Buhara bölgesinde Soğd hanedanına ait üzerinde "*Buxā-rak Xwaday*" yazılı sikkeler bulunmuştur.²⁰ VII. yüzyılın ilk yarısında şehrin ismi bu coğrafi bölgelerde kullanılan para birimlerinin üzerinde pwx'r şeklinde ifade edilmektedir.²¹ Fakat Buhara adının farklı isim köklerinden oluştuğuna dair görüşlerde bulunmaktadır. Buhara'nın Soğd kökenli bir kelime olan ve "*mutluluk veren yer*" anlamına gelen Buksarak (*Buxārak*) kelimesinden türediğine dair iddialar da mevcuttur.²² Bir diğer görüşe göre ise Sanskritçe²³ Manastır (Vihara) isminin bozularak ilerleyen süreç içerisinde Bukar ve daha sonra Buhara olduğudur.²⁴ Sanskritçe ve Soğdça her ikisi de Hint Avrupa dil ailesine bağlıdır. Soğd dilinin kurallarına göre Buhara ile bağdaştırılan Barkhar (*βārx'r*) kelimesinden hiçbir şekilde Manastır (Vihara) anlamına gelen bir dönüşüm ortaya çıkmaz bu durum bahsedilen görüşün değer kaybetmesine neden olmuştur. Farklı bir mütaalaya göre ise Buhara adının Soğdça olmayan Bukar kelimesinden oluşabileceği, ancak bu durumun Sanskritçe Manastır (Vihara) isminin Uygurca aktarımından meydana geldiği açıklamasında bulunulmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi bu ismin aktarımı bölgede İslam ön-

¹⁷ Aşurov - Gelah - Kamalov, *a.e.*, s. 14.

¹⁸ Aşurov - Gelah - Kamalov, *a.e.*, s. 16.

¹⁹ Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 28.

²⁰ Ciro Lo Muzio, "An Archaeological Outline of the Bukhara Oasis", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, Ed. Judith A. Lerner, New York 2009, s. 48.

²¹ W. Barthold - R.N. Frye, "Bukhara", s. 1293.

²² Richard N. Frye, "Bukhara Finale", *Studies on Central Asian History in honor of Yuri Brigel*, Ed. Devin Dewese, Indiana, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 2001, s. 21.

²³ Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-ari koluna bağlı en eski lisan.

²⁴ Thierry Zarccone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, Çev. Ali Berktaç, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 6.

cesi hüküm süren Türk topluluklarıyla da ilişkilendirilmiştir. İranlı ünlü ilim adamı Cüveynî'ye göre Buhara ismindeki Buhar (بخار) “İlim meclisi” manasına gelmektedir. Eski Uygur dilinde de Buxār kelimesinin manası tapınak ya da mabet anlamında kullanılmaktadır.²⁵

Buhara ismi farklı milletlerin kaynaklarında farklı telaffuz şekilleriyle kendine yer bulmuştur. Kaşgarlı Mahmut'un ünlü eseri *Divânü Lugati't-Türk'te* Sogdak (سغداق)²⁶ ve Buhara (بخارا)²⁷ şeklinde geçmektedir. Çin kaynaklarında ise ilk defa Xuan Zang isimli seyyah tarafından Pu-he ya da Pu-ho (捕喝) olarak bahsedilmektedir.²⁸ Türk Tarihi için en önemli kaynaklardan biri olan Orhun Abideleri'nde ise şehir Bukarak (𐰉𐰺𐰽𐰸) olarak adlandırılmaktadır.²⁹ Narşahî eserinde aktardığına göre İslam coğrafyacıları şehri Numucket (نمچکت) ve Bumusket (بومسکت) şeklinde adlandırmışlardır. Kullanılan bu iki ismin aslı Nevmicket'tir (نومچکت). Farsça'da “Nev” yeni manasına, “Mic” kale manasına, “Ket” ise köy anlamına gelmektedir.³⁰

Tarih-i Buhara'ya Göre Şehrin Kuruluşu

Yerleşim yerlerini tarihi coğrafya perspektifiyle değerlendirebilmek için mutlaka şehrin ortaya çıkışı ile ilgili bilgilerin incelenmesi gerekmektedir. Bundan dolayı Buhara'nın nasıl ve ne şartlar altında tarih sahnesine çıktığını bilmek tarihi coğrafya incelememiz açısından elzem bir durum teşkil etmektedir. Narşahî Tarih-i Buhara isimli eserinde bu faslı kaydetmemiştir. Narşahî'nin eserinde zikredilen kaynaklar arasında olan Ebû'l Hasan Nişaburi'nin *İlim Hazinesi* isimli kitabında Buhara'nın kuruluşu hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Eskiden Buhara'nın olduğu yerin bataklık, sazlık, ağaçlık ve çayırardan oluştuğunu açıklamasında bulunmaktadır. Buradaki bazı yerlerde hiçbir canlı yaşayamamaktadır. Bu durumun sebebi ise Semerkant civarında eriyen kar sularının buralarda toplanmasıdır. Yine Semerkant taraflarında bulunan Mâsaf isimli nehrin taşması sonucu sularla beraber gelen çamur tabakalarının Buhara şehrinin olduğu kısma kadar gelerek buradaki zemini düzleştirdiği ve Buhara düzlüğünün bu şekilde ortaya çıktığı belirtilmiştir.³¹

Nişaburi'nin *İlim Hazinesi* isimli eseri Buhara'nın topografik özelliklerini iyi bir şekilde açıklamaktadır. Buhara bölgesindeki arazi, Zerefşan nehrinin dağlardan aşağıya çeşitli materyalleri taşımasıyla oluşmuş düz bir alüvyon

²⁵ Shamsiddin Kamoliddin, *Ancient Turkic Toponyms of the Middle Asia*, Lap Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2010, s. 79.

²⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lugati't-Türk I*, Çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 471.

²⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lugati't-Türk III*, Çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 150.

²⁸ H.W. Bailey, *Indo-Scythian Studies: Being Khotanese Texts*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 126.

²⁹ Vilhelm Ludwig Peter Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées*, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsinki 1896, s. 165.

³⁰ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 46.

³¹ Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, Çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 8.

ovasıdır.³² Nişaburi ek olarak şehrin ünlü Türk Hükümdarı Tardu Kağan'ın Şir-i Kişver ismiyle bilinen oğlu tarafından kurulmuş olabileceğini de ilave etmektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalara göre Buhara'daki yaşam süresinin 2000 yıldan fazla olduğu tahmin edilmektedir.³³

Buhara şehrinin kurulduğu coğrafya ile ilgili tarihi kayıt ve efsaneler incelendiğinde ilk akla gelen ünlü Fars destanı Şehname'dir. Bu destanın kahramanı olan Sivâyuş, babası Keykâvus tarafından Rüstem'e yetiştirilmesi için teslim edilir. Rüstem, Sivâyuş'u çok güzel bir şekilde büyüttüştür. Sivâyuş sonunda babası Keykâvus'un karşısına çıkmak istemiştir. Rüstem de onun bu isteğini kırmamış ve onu babasının yanına götürmüştür.³⁴ Fakat üvey annesi olan Sûdâbe, Sivâyuş'e âşık olur.³⁵ Sivâyuş üvey annesinin aşkına karşılık vermeyince, onun tarafından iftiraya uğrar ve aklı karışan babası onun büyük bir ateşten geçmesini ister ve Sivâyuş ateşten geçer.³⁶ Kendisine iftira atıldığı ortaya çıkan Sivâyuş üvey annesi olan Sûdâbe'nin yalanlarıyla daha fazla karşı karşıya kalmamak için Turan yurdunda olan Efrâsiyâb karşı sefere gider. Yapılan savaşlardan sonra Sivâyuş cesaretini gören Efrâsiyâb barış ister. Sivâyuş bu barışı kabul edince babası ile arası açılır ve Efrâsiyâb'a sığınır.³⁷ Efrâsiyâb kızı Firengis ile Sivâyuş'u evlendirir. Ardından ona istediği bir yeri bağışlar. Sivâyuş'un istediği yer ise Turan ülkesinde hiç kimsenin daha güzelini görmediği bir ovadır.³⁸

Sivâyuş'un seçtiği ovanın Buhara şehri yakınlarında bir yer veya Buhara şehri olduğu İslam coğrafyacılar ve bilginler tarafından söylenmektedir. Narşahi'nin eserinde Ramitin (رامتين) köyü olarak geçmekte ve eskiden hükümdarların yaşadığı yer olarak belirtilmektedir.³⁹

Tarih-i Buhara'daki Bazı Yer Adları Üzerine Değerlendirmeler

Narşahi'nin 944 senesinde yazdığı Tarih-i Buhara eserinde verilen yer isimleri ve onun hakkındaki bilgiler çok mühimdir. Bununla birlikte farklı zamanlarda da olsa Buhara'ya gelip bölgenin coğrafyası hakkında çeşitli eserler vermiş Arap seyyahların gözlem ve notları Tarih-i Buhara eserinin coğrafi olarak değerlendirilmesinin yapılmasına katkı sağlamaktadır. Gelişen tarihi süreç içerisinde aynı bölge ve yerler hakkında farklı eserlerde verilen coğrafi bilgiler, bölgelerin nasıl bir değişim geçirdiğini göstermesi bakımından çok önemlidir.

Bu bakımdan öncelikle incelenmesi gerektiğini düşündüğümüz bazı yer adlarından bahsedelim. Elbette kaynakta geçen bütün yer adlarının incelemesi bir makale boyutunda mümkün değildir.

³² Anette Gangler - Heinz Gaube - Attilio Petruccioli, *Bukhara The Eastern Dome of Islam*, Edition Axel Menges, Fellbach 2004, s. 41.

³³ Rempel, *Dalekoe...*, s. 103.

³⁴ Firdevsi, *Şehname*, Cilt: I, Çev. Necati Lugal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994, s. 449-451.

³⁵ Firdevsi, *a.e.*, s. 456.

³⁶ Firdevsi, *a.e.*, s. 493-497.

³⁷ Firdevsi, *a.e.*, s. 573.

³⁸ Firdevsi, *Şehname*, Cilt: III, Çev. Necati Lugal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994, s. 48-61.

³⁹ Narşahi, *Tarih-i Buhârâ*, s. 26.

- **Kermine (كهرمينه):** Bölgenin bilinen ismini Araplar vermişlerdir. Kermine bölgesinin coğrafi güzelliği Erminiyye'ye benzetilmiş bu yüzden “*Ke Ermîniyye*” yani “*Erminiyye gibi*” manasına gelen Kermine olarak söylenmeye başlanmıştır.⁴⁰ Narşahî eserinde Kermine (كهرمينه) köyünden bahsederken burada bir camii bulunduğu, bu yerin yapısının daha çok Buhara şehrine benzediğini ve sade bir köy olduğundan söz etmektedir.⁴¹ Arap coğrafyacılarından İbn Havkal'ın 977 senesinde kaleme aldığı Süret'ül-arz isimli eserinde, Kermine ile ilgili Buhara bölgesinin zengin yerlerinden olan Tavâsiye'den alan olarak daha büyük, ekonomik olarak daha zengin, toprak yapısı olarak daha bereketli ve nüfus olarak daha kalabalık olduğundan bahsetmektedir.⁴² Bu durum aradan geçen zamanda Kermine'nin iklim ve toprak yapısının bozulmadığı, bulunduğu coğrafi konumun ticarete ve dışarıdan göç almaya uygun olduğu bu sebeple Kermine'nin daha da zenginleştiğini göstermektedir.

Kermine bölgesi yukarıda sayılan özelliklerine ek olarak tarihi olayların cereyan ettiği önemli bir bölge durumundadır. 731 yılında Maverâünnehir bölgesindeki Türk-Arap çatışmasında bölgenin Arap valisi Cüneyt b. Abdurrahman komutasındaki Arap birlikleri ile Türkler arasındaki bir savaş Kermine bölgesi yakınlarında vuku bulmuştur.⁴³ Aynı şekilde Maverâünnehir'in Moğol idaresi altında olduğu bir zamanda Buhara bölgesinde tamamen halk kitlesine dayanan bir isyan baş göstermiştir. Bu isyanı bastırmak için Buhara aristokratları ve Moğol komutanları ordularını Kermine de toplayıp Buhara şehri üstüne yürümüşlerdir.⁴⁴ Bu durum Kermine bölgesinin alan büyüklüğü ve coğrafi şartlar bakımından orduların konaklayıp ileri harekate geçebilmesine olanak sağlayan bir yapıda bulunduğu kanıtıdır.

- **Tavayise/Tavayis (طوايسه):** Tavayise'nin İslam öncesi ismi Erkud'tur. Bölgede fetih hareketlerinde bulunan Kuteybe b. Müslim burada gördüğü Tavus kuşları sebebiyle köye “*Menziletü't Tavavis*” adını vermiştir. Bu isim daha sonra “*Zatü't Tavayis*” ismine dönüşmüş nihayetinde “*Tavayis*” denilmiştir.⁴⁵ Narşahî Buhara bölgesinin önemli yerleşim birimlerinden olan Tavayise (طوايسه) hakkında mühim bilgiler vermektedir. Buranın halkının refah seviyesinin gayet yüksek olduğundan bahsetmektedir. Tavasiye'nin büyük bir cami ile büyük bir meydanı olduğundan da söz etmektedir. Ayrıca on binden fazla kişinin bulunduğu bir ticari pazarın bölgede kurulduğunu bildirmektedir.⁴⁶

İstahri'nin 951-952 yılında yazdığı Mesâlikü'l-Memâlik isimli eserinde Tavasiye bölgesi için yılın belirli dönemlerin de birçok insanın geldiğinden söz

⁴⁰ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, s. 74.

⁴¹ Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, s. 18.

⁴² Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 219.

⁴³ Hamilton Alexander Roskeen, *The Arab Conquest in Central Asia*, Royal Asiatic Society, Londra 1923, s. 75.

⁴⁴ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 486.

⁴⁵ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, s. 72.

⁴⁶ Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, s. 20.

edilmektedir. Bölgeye farklı ülkelerden gelen tüccarların Tavasiye'den pamuklu giysiler alıp memleketlerine götürdüklerine dair ilginç malumatlar bulunmaktadır. Ayrıca yazar Tavasiye de birçok bağ ve bahçenin bulunduğunu, bölgenin toprağının çok bereketli olduğunu ifade etmektedir. Tavasiye bölgesine ait bir kale ve bir mescidin olduğu da yazar tarafından açıklanmaktadır.⁴⁷

El-Mağdisi'nin 991 yılında neşrettiği Ahsenü't-Tekâsim kitabında Tavasiye'nin büyük bir şehir olduğu ve her yıl düzenli olarak kurulan bir pazarın bulunduğu kalesinin harabe halinde olduğu ve buradaki camiinin şehir dışında kaldığı ifadeleriyle bilgiler vermektedir.⁴⁸ 932 yılında yazılmış olan Kudâme b. Cafer'in Kitâbü'l-Harâc isimli eserinde Buhara şehrinde Tavasiye'nin uzaklığı aynı Narşahî'nin eserindeki gibi 7 fersah (39,8 km.) olarak bildirilmiştir. Dönemin Türk hükümdarının Tavasiye bölgesine 3 fersah (17.1 km.) uzaklıktaki Gök köyünden yağma akınları yaptığını ifade edilmektedir.⁴⁹

Buhara'ya bağlı olan Tavasiye bölgesi hakkında verilen bilgilere baktığımızda bölgenin coğrafi durumu gelişmiş bir ticari ağın oluşmasına imkân vermektedir. Yağma akınlarının bölgede yapılması da bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca pamuklu giysilerin ihraç edilmesi bölgede pamuk üretimini gerektirdiğinden Tavasiye bölgesinin yıllık ortalama sıcaklıklarının yüksek buna mukabil yağış ve aynı oranda nem miktarının olduğu sonucuna varılabilmektedir.

- **Beykend** (بيكند): Bölge İslam öncesi dönemde çok mağrur ve zengin bir durumda olduğu için burası Şaristan "*Büyük Şehir*", Şaristân-rüyin veya el-Medinetü's Sufriyye "*Bakır Şehir*" olarak adlandırılmıştır.⁵⁰ Çin kaynaklarında Beykend'in ismi "*Fati*" olarak geçmektedir. Beykend ile beraber Bıkend Bâkend ya da Yenkend olarak da anılmaktadır.⁵¹ Beykend ahalsinin çoğu ticaretle geçinen tüccar kimselerdir.⁵² Şehre Tüccarlar Şehri de denmektedir. Narşahî Beykend'in (بيكند) tam anlamıyla Buhara gibi büyük bir şehir olduğundan bahsetmektedir. Şehrin etrafında bataklıklar ve sazlıklar bulunmaktadır. Yazar Beykend şehrinin Buhara'dan daha eski olduğunu ve bölgeye hükmeden hükümdarların ilk olarak Beykend bölgesinde ikamet ettiklerini söylemektedir. Ayrıca Beykend şehrinde iskân faaliyetlerinin de gelişmiş olduğu konusunda önemli bilgiler verilmiştir. Buranın halkının Çin ve deniz yoluyla yapılan ticarettten oldukça zenginleşmiş oldukları malumatı şehrin ticari yollar üzerindeki konumu hakkında önemli bir göstergedir.⁵³

El-Mağdisi ise Beykend'in Ceyhun nehrine doğru bir çöl kenarında olduğu bilgisini vermektedir. Ayrıca nüfus yoğunluğunun fazla ve iskân faaliyetlerinin gelişmiş olduğundan bahseder.⁵⁴ El Ömerî VIII. yüzyılda yazmış olduğu

⁴⁷ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 264.

⁴⁸ Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsim*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 286.

⁴⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 185.

⁵⁰ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, s. 84.

⁵¹ Kurt, *a.e.*, s. 83.

⁵² Kurt, *a.e.*, s. 85.

⁵³ Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s. 31-32.

⁵⁴ Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 287.

Mesâlikü'l Ebsâr fî Memâlikü'l Emsâr isimli eserinde Beykend'i Buhara surlarının dışında kalmış ona bağlı bir yer olarak tanımlamaktadır. Ayrıca ticari ve iskân faaliyetlerinin ileri bir derecede olduğu bilgisini de vermektedir.⁵⁵ Buhara bölgesinin Araplar tarafından ele geçirilmesi safhasında Beykend'in diğer seyyahlar tarafından da belirtilen jeostratejik konumu önemli bir yer teşkil etmiştir. 674 yılında İslam komutanlarından Ubeydullah b. Ziyad bölge güvenliğini sağlamak ve Buhara'yı ele geçirmek için ilk olarak Beykend bölgesine ilerlemiştir.⁵⁶

Buhara'dan daha eski olması Hazar denizi ve İpek yolu güzergahında bulunması münasebetiyle tarihi süreçte Beykend şehri en az Buhara kadar önemli bir yer olmuştur. Beykend Rus kaynaklarında Paikend "Па́йкeнд" diye geçmektedir. Sovyetler Birliği zamanında şehir adına yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılar ile Buhara'nın 40 km. batısındaki Özbekistan'ın Candar ilçesinde olduğu tespit edilmiştir.

- **Farab / Fireb (فراب):** Narşahî ve diğer kaynaklarda coğrafi unsurlar ile yorumlanmaya uygun bilgiler verilen yerlerden biri Farab / Fireb (فراب) bölgesidir. Narşahî buranın ismini Fireb olarak kaydetmiş ve burayı "Medine" olarak nitelendirmiştir.⁵⁷ Tahminlere göre burası dünyaca ünlü Türk filozoflarından biri olan Farabi'nin doğum yeridir. Bölge Farab olarak anılmaktadır.⁵⁸ Narşahî kitabında buranın başlı başına şehir özelliği taşıdığını ve kendi ait bölgeleri olduğundan bahsetmektedir. Farab'ın Ceyhun nehri kıyılarından yaklaşık 1 fersah (5,7 km.) uzaklıkta olduğunu nehirdeki sular yükselince bu uzaklığın yarım fersaha (2,85 km.) kadar düştüğünü hatta suların bölgeye ulaştığından bahsetmektedir.⁵⁹ İstahri de Farab'ın topraklarının verimli olması ve Ceyhun nehrine yakınlığından bahsetmektedir.⁶⁰ El-Mağdisî, Narşahî'den farklı olarak Farab bölgesinin Ceyhun nehrine 2 fersah (11,4 km.) mesafede olduğunu bildirmektedir. Bölgenin suyunun az olduğunu belirtmekle beraber burada yetişen üzümün lezzetli olduğunu söylemektedir.⁶¹ Ebû Reyhan El Birûnî, Tahdidü Nihâyeti'l Emakin adlı eserinde Ceyhun nehrinin bir zamanlar Hazar denizine döküldüğünü fakat bu mecranın tıkanmasıyla beraber nehrin sularının Farab şehrini de etkileyen kısma doğru taşındığını anlatmaktadır.⁶² Farab şehrine ulaşan nehir suyu taşmasının nedeninin Ebû Reyhan El Birûnî'nin eserindeki vermiş olduğu durum ile açıklanabilmesi oldukça muhtemeldir. Çünkü nehir taşmaları aşırı yağıştan veya bölgenin coğrafi yapısının değişmesi neticesinde nehir yataklarının kaymasıyla oluştuğu bilinmektedir. Farab

⁵⁵ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 101.

⁵⁶ Roskeen, *The Arab Conquest in Central Asia*, s. 19.

⁵⁷ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, s. 86.

⁵⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 260.

⁵⁹ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 32.

⁶⁰ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 265.

⁶¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 298.

⁶² Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 194.

bölgesinde üzüm yetiştirilebilmesi buranın toprağının kuru olduğunu ve nem miktarının çok fazla olmadığını göstermektedir.

Farab aynı zamanda İslam egemenliği dönemindeki Türk-Arap mücadelesinde başka bir Arap komutanının sürgün yeri de olmuştur. Hâris b. Süreyc bölgede Emevilerin yaptığı baskı ve ayrımcılık politikalarına karşı isyan etmiş bölge halkları arasında birçok destekçi edinmiştir.⁶³ 738 yılında Emevi halifesi Hişam Maveraünnehir valisi olarak Nasr b. Seyyâr'ı atamıştır. Gelişen olaylar neticesinde Hâris b. Süreyc, bölgenin hakani ile Nasr b. Seyyâr arasındaki antlaşmayla Farab şehrine sürgün olarak gönderilmiştir.⁶⁴

Aslında bu durum tesadüfi bir olay değildir. İbn Hurdazbih'in el-Mesalik ve'l-Memalik isimli eserine bakıldığında Farab bölgesinin coğrafi olarak Araplar ile Türklerin birbirlerine yakın şekilde temas ettikleri yerlerden biri olduğu söylenebilmektedir.⁶⁵ Sürgün yerinin Farab olması her iki tarafında birbirini denetlemesi açısından oldukça ideal bir seçim olmuştur. Bu durum tarih boyunca siyasi otoritelerin aldıkları kararlarda coğrafi etmenlere ne kadar dikkat ettiklerinin en büyük delilidir.

Bazı İslam coğrafyacılarının eserlerinde değindiği Ceyhun nehrinin yatağında taşmalar olması durumu Narşahi'nin eserinde doğrudan ve dolaylı yoldan belirtilmektedir. Farab / Fireb (فرب) bölgesi hakkında verilen bilgilerle beraber ifade edilen nehir taşmaları, eserin başka bir bölümünde Buhara ve çevresinden elde edilen gelirin bir kısmının artık alınmadığı çünkü bazı tarımsal bölgelerin sular altında kaldığı bilgisiyle de teyit edilmektedir.⁶⁶

- **Zendene (زندنه):** Zendenciyye veya Zendeciyye isimli elbiselik kumaşı ile ünlü bir bölgedir.⁶⁷ İsminin de bölgenin tanınmasına vesile olan bu kumaştan almış olabileceği tahmin edilmektedir. Narşahi'nin verdiği bilgilere göre bölgede büyük bir kale, cami ve birçok pazar bulunmaktadır.⁶⁸ Bu durum Zendene'de imar faaliyetlerinin gelişmiş olduğunun önemli bir göstergesidir. İbn Havkal eserinde bölgenin Buhara şehrine yakın bir noktada olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹ Zendene, Buhara'nın yaklaşık 4 fersah (22,7 km.) kuzeyinde bulunmaktadır.⁷⁰ El-Mağdisi eserinde Zendene bölgesini toprağı çok iyi işlenen ve boşa giden arazisi olmayan bölgeler içerisine almaktadır.⁷¹ Ayrıca Zendene'nin kuzey tarafındaki çiftliklerinin sayısının oldukça fazla olduğu açıklamasında bulunmaktadır.⁷² Sonuç olarak Zendene Buhara'ya yakınlığı ve işlenebilir arazisi olduğu kaynaklarda açıklanmaktadır. Bu sebeple bölge-

⁶³ Nadir Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 201.

⁶⁴ Roskeen, *The Arab Conquest in Central Asia*, s. 91.

⁶⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 39.

⁶⁶ Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, s. 50.

⁶⁷ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, s. 78.

⁶⁸ Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, s. 24.

⁶⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 219.

⁷⁰ Şeşen, *a.e.*, s. 220.

⁷¹ Şeşen, *a.e.*, s. 242.

⁷² Şeşen, *a.e.*, s. 248.

nin tarım ürünlerinin yetişebilmesine imkân sağlayan coğrafi özelliklere ve üretim miktarlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

- **Nür (نور)**: Buhara ve Semerkand bölgesindeki dağın hemen yanında bulunmaktır. Burada pek çok şehit kabri mevcuttur. Bu yüzden insanlar bölgeye önemli bir dini anlam yüklemişlerdir. Buraya gidenlerin hac sevabı kazandığına inanıldığı için buraya Nür ismi verilmiştir.⁷³ Narşahi'ye göre Nür oldukça büyük bir yerdir. Burada pek çok ribat adı verilen kaleler yapılmıştır. Ayrıca Narşahi'ye göre buranın bir diğer ismi Nür-i Buhara'dır.⁷⁴ Ünlü İslam bilginlerinden Cemâl-i Karşî'nin 1282 yılında yazmış olduğu Mülakâtü's surâh isimli eseri bölge hakkında ilginç bir bilgi vermektedir. Özkent taraflarında yaşayan Selçuk b. Kınık adlı Türkmen reisinin Nür-i Buhara'ya göçtüğünden bahsetmektedir.⁷⁵ Bu durum bölgenin dışardan göç almaya müsait coğrafi ve fiziki şartları barındırdığının bir göstergesidir. Ayrıca Ribat adı verilen kalelerin bölge üzerinde inşa edilmesi buranın korunmaya ihtiyaç duyulan stratejik bir coğrafi pozisyona sahip olduğunun kanıtıdır.

- **İskicket (اسكجكت)**: Kelime anlamı olarak Soğdça Ked veya Kand köklerinden gelmektedir.⁷⁶ Soğdça'nın ortadan kalkmasından itibaren nüfusun Türkleşmesi ile beraber anlamı şehir olan kent veya ket manasına gelen bir eke kavuşmuştur.⁷⁷ Narşahi bölgenin arazisinin tarıma elverişsiz olduğunu bu yüzden daha çok ticari faaliyetlerin gelişmiş olduğundan bahsetmektedir. Bölge halkı bu yüzden kısıtlı bir şekilde ziraat faaliyetlerinde bulunmak zorunda kalmıştır.⁷⁸ Bilindiği üzere Buhara çevresindeki beldelerin coğrafi unsurları çeşitlilik göstermektedir. Bundan dolayı toprak tiplerinin de farklı olup bir kısmının zirai tarıma elverişsiz olması anlaşılabilir bir durum olmaktadır.

Narşahi'nin Tarih-i Buhara isimli eserinde doğal olarak Buhara şehri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Eserin coğrafi olarak değerlendirmesini yaparken Buhara şehrinin tarihi süreç içerisinde gelişen yapısını bilmek konu hakkında daha yetkin olmamıza yol açacaktır.

Tarih-i Buhara'ya Göre Buhara Şehrinin Yapısı

Narşahi Buhara'ya gittiği dönemde şehrin tarihi coğrafyaya mal olacak pek çok yapısı hakkında bilgi vermiştir. İlk olarak Buhara şehrinin merkezi olan Şehrîstan bölgesi hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Narşahi Şehrîstan'ın 7 kapısı olduğunu bilgisini vermektedir. Yazar, eserinde bu kapılardan ilk olarak Çarşı kapısını⁷⁹ açıklamaktadır. Bu kapının ismine Çarşı kapısı denmesinin nedeni buradan başka hiçbir kapının yanında Pazar kurulmamış olmasıdır. Yazara göre bu kapının bir diğer ismi Attârlar kapısıdır. Narşahi'nin ikinci

⁷³ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, s. 76.

⁷⁴ Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, s. 18.

⁷⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 202.

⁷⁶ Kamoliddin, *Ancient Turkic Toponyms Of The Middle Asia*, s. 49.

⁷⁷ Kamoliddin, *a.e.*, s. 50.

⁷⁸ Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, s. 20.

⁷⁹ Bu kapının ismi şehri inceleyen bazı kaynaklarda Demir Kapı diye geçmektedir.

olarak ele aldığı Şehrîstan kapısı ise Nûn kapısıdır. Fakat Buhara şehrine gelen diğer İslam coğrafyacıları bu kapıyı Nur kapısı olarak anlatmaktadırlar.⁸⁰

Yazarın eserinde bahsettiği üçüncü kapı ise Benû Sa'd kapısıdır. Narşahî bu kapının bahsi geçtiği yerde bulunan Ala sokağı ve buradaki çeşitli yapıları imar etmiş olan Hasan b. Ala es Soğdi hakkında bilgiler vermektedir.⁸¹ Benû Esed kapısı Şehrîstan'ın dördüncü kapısı olarak eserde yer almaktadır. Narşahî İslam medeniyeti hakimiyetinden önce bu kapının isminin Mühre olduğu bilgisini vermektedir. Büyük ihtimalle bu kapı Şehrîstan'ın kadim kapılarından bir tanesidir. Beşinci kapı Gebriyye kapısıdır. Bu kapı hisarın önüne açılmaktadır. Altıncı kapı Hakrah kapısıdır. Yazara göre bu kapının bulunduğu mahallede çok ünlü bir İslam bilgini olan Ebû Hafs-i Kebir-i Buharî yaşamıştır.⁸² Narşahî Şehrîstan'ın son kapısını Yeni kapı olarak açıklamaktadır. Yazara göre bu kapıya Yeni kapı denmesinin nedeni Şehrîstan'a yapılan en son kapının bu olmasıdır.⁸³

Şehrîstan bölümünün kapıları İstahrî tarafından da kaleme alınmış ve neredeyse Narşahî ile aynı bilgiler verilmiştir. İstahrî Buhara'nın genel durumu hakkında bilgi verirken, şehrin tamamının bayındır bir halde bulunduğunu ve 10 fersaha (56.9 km.) 10 fersahlık bir alanda köyleri ve tarlaları kuşatan bir sur ile çevirili olduğunu söylemektedir.⁸⁴ El-Mağdisi de Buhara şehri ve çevresinin gayet mamur, güzel bir yer olduğundan bahsetmektedir. Hatta işlenmemiş âtil kalmış bir toprak bulunmadığı bilgisini de vermektedir. Bu bölgenin toplam alanının 12 fersaha (68.2 km.) 12 fersah olduğu açıklamasında bulunmaktadır.⁸⁵ Buhara bölgesinin alanı hakkında verilen bu farklı bilgilerin en büyük nedeni zaman içerisinde bölgenin gelişip alan olarak büyümesi şeklinde ifade edilebilmektedir.

Şehrin tarihi ve coğrafi özelliklere uygun olarak gelişmesinde hangi medeniyetler ile etkileşim içinde olduğunun bilinmesi şehir hakkındaki değerlendirmelerin daha doğru bir bakış açısıyla yapılabilmesi açısından mühim bir durum teşkil etmektedir. Narşahî'nin eserinde şehirdeki Mâh Pazarı açıklanırken bu kültür katmanlarına vurgu yapılmaktadır. Bu pazarın kuruluşunu şehirde bir zamanlar hüküm süren Mâh isminde bir hükümdar emretmiştir. Mâh Pazarı senede iki sefer kurulan ve put satılan bir pazardır. Esere göre Buhara halkı eskiden Putperestlik inancına sahiptir ve burada büyük meblağlara put alışverişi yapılmaktadır. Daha sonra bu alan Zerdüşterin ibadetlerini yerine getirdiği ateş haneye dönüştürülmüştür. Bölgedeki bu yapıların dönüşümü ancak Buhara'nın İslam hükmü altına girmesiyle tamamlanabilmiştir. Buraya Müslümanlar tarafından bir mescit inşa edilip pazarın faaliyetleri değiştirilmiştir.⁸⁶

⁸⁰ Narşahî, *a.e.*, s. 81.

⁸¹ Narşahî, *a.e.*, s. 82.

⁸² Narşahî, *a.e.*, s. 84.

⁸³ Narşahî, *a.e.*, s. 86.

⁸⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 251.

⁸⁵ Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 271.

⁸⁶ Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s. 34.

Narşahi'nin eserinde geçen bir başka olaya göre ise Buhara da İslam fet-hinden önce Kuskusân isminde bir topluluk oturmaktadır. Bu topluluk Zer-düş'tür; gayet zengin ve varlıklıdır. Buhara halkı içinde prestijleri çok yük-sektir. İslam fethinden sonra Kuteybe b. Müslim Buhara halkına evlerinin yarısını Araplara vermelerini istemiştir. Kuskusân isimli topluluk bu istek üzerine evlerinin tümünü terk ederek Araplara bırakmış ve şehrin dış kısmına köşkler inşa etmiştir. Buraya büyük ateş haneler yapmışlardır. Zaman içeri-sinde bu köşkler yıkılmış şehrin dış kısımları şehrin iç kısmı haline gelmiştir. Buradaki topraklarda eski bayındır hali yüzünden çok değerli olmuştur.⁸⁷

Narşahi'nin eserinde verilen bu tür bilgiler şehrin çok farklı kültür kat-manları üzerinde inşa edilmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Buhara şehrinin Maveraünnehir'in en değerli şehirlerinden biri olması, farklı kültür ve medeni-yetlerin tarihi ve coğrafi unsurlara sadık kalarak şehri her daim geliştirmesiy-le olmuştur. Arap coğrafyacıların dışında bölgeye gelip çeşitli araştırmalarda bulunan Rus yetkililer Buhara'nın eski yapısıyla mukayese edebileceğimiz bil-giler aktarmışlardır. Bu bilgileri değerlendirmeye çalışmak Buhara'nın tarihi ve coğrafi gelişimini takip etmek açısından çok önemlidir.

Buhara Hanlığı'na 1795 yılında gitmiş olan Rus mühendis Burnaşev'e göre Buhara şehri tüm Maveraünnehir coğrafyasının en meşhur şehridir. Fakat Buhara geniş bir şehir değildir. Burnaşev Buhara'nın uzunluğunun 6 verst (6.400 km.) eninin ise 3 verst (3.2004 km.) olduğu açıklamalarında bulun-maktadır.⁸⁸ Rus mühendis Buhara şehrinin kilden oluşmuş (balçık) surlarla çevrili olduğunu ayrıca kent surlarının yüksekliğinin 4 sajen (8.534 m.), ze-minden kalınlığının 10 sajen (21.34 m.), yukarıdan kalınlık ölçüsünün ise 5 sajen (10.67 metre) olduğu bilgisini vermektedir. Burnaşev şehrin 12 giriş kapısı olduğundan bahsetmektedir.⁸⁹

Buhara Hanlığı'nı 1820 yılında ziyaret etmiş olan Rus Seyyah Meyendorf, şehrin çevresindeki köylerin mutlaka kale duvarları ile çevrili olduğundan bahsetmektedir. Yazar, Buhara şehrinin çevresini dolaşmış bir çember şek-linde uzunluğunun yaklaşık 14 verst (14.9352 km.) olduğu bilgisini vermek-tedir. Meyendorf, Buhara'nın 11 kapısı olduğunu ifade etmektedir. Bu kapılar Semerkand, Namazgah, Karşi, Şeyh Celal, Kara-kul, Talipeh, Uglan, İmam, Şirgiran, Mezar ve Sallahane isimli kapılardır. Yazar bu kapıların hepsinin tuğladan yapılmış olduğunu bildirmektedir. Kapıların yanında iki kule bulun-maktadır. Kapıların güvenliğini kuledeki adamlar sağlamaktadır.⁹⁰ 9. yüzyılın başında inşa edilmeye başlanan surların 19. yüzyılın başında hala sağlam olduğu bilinmektedir. Şehri çevreleyen toplam sur uzunluğu 12 km'dir.⁹¹

⁸⁷ Narşahi, *a.e.*, s. 46.

⁸⁸ Timofey Stepanoviç Burnaşev, "Puteşestive ot Sibirskoy Linii do Goroda Buhari v 1794 g. İ Obratno 1795 godu", *Sibirskiy Vestnik*, C. II, St. Peterburg 1818, s. 68.

⁸⁹ Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı-Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 72.

⁹⁰ Baron Von Meyendorf, *A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820*, Çev. Captain E.F. Chapman, Foreign Departman Press, Kolkata 1826, s. 34.

⁹¹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, s. 99.

Hanlığı 1841 yılında ziyaret etmiş olan bir diğer Rus araştırmacı Hanikov da Meyendorf'un verdiği kapı bilgilerini teyit eden bilgiler vermiştir. Bunun yanı sıra şehrin bulunduğu bölgenin tüm alanının toplam 1.564.875 sajen (3339 km.) olduğunu söylemektedir.⁹² Hanikov Buhara şehrinin 3.5 sajen yüksekliğinde (7.468 m.) ve 1.5 sajen eninde (3.2 m.) kilden yapılmış duvarlarla çevrili olduğunu ifade etmektedir.⁹³ Burnaşev'den sonra Buhara'yı ziyaret etmiş olan seyyahların şehir kapılarının sayısını 11 olarak vermesi, kapı sayısının 1795 yılından 1820'li yıllara kadar bir eksildiğini göstermektedir.⁹⁴ 1833 yılında Buhara şehrini ziyaret eden bir başka Rus seyyah Demezov Buharalılara kentin kaç kapısı olduğunu sormuş 12 tane olduğunu öğrenmiştir. Yazar halktan kapıların isimlerini saymalarını istediğinde bir kapının adını bulamadıklarını bildirmektedir. Bunun sebebini daha sonra bulan Demezov şehrin kapılarından bir tanesinin tamamen kapatılıp giriş çıkış yapılmadığını ifade etmektedir.⁹⁵

Hanikov, Buhara'ya bağlı tüm çevre köylerde imar faaliyetleri olduğunu ve mutlaka bir surla çevrili bulduklarını söylemektedir. Yazar Buhara'ya bağlı olan kasabalardan bahsederken Kermine, Beykend, Zendene, Nür ve Râmitin gibi yerlerin isimlerini bildirmektedir.⁹⁶ Bu durum Narşahi'nin eserini yazdığı dönemden beri bölgede bulunan kasaba ve merkezlerin XIX. yüzyılda bile varlıklarını sürdürdüklerini ve bölge için hala mühim bir konumda olduklarının göstergesidir.

Sovyetler birliği döneminde Buhara şehri ile ilgili yapılan araştırmalarda VIII. yüzyılda Buhara'nın Semerkant şehrinden çok daha küçük olduğu tespit edilmiştir. Şehrin VIII. yüzyıldaki tahmin edilen büyüklüğü 575-600 metredir. Şehrin tüm alanlarının toplam olarak 33-35 hektarlık olduğu ve küçük bir şehir olduğu bilgisi verilmektedir.⁹⁷ Buhara X. yüzyılın ortalarına doğru büyük bir gelişim göstermiştir. XVI. yüzyılda şehir alan olarak, X. yüzyıldaki halinden toplam iki kat daha fazla büyüklüğe erişmiştir.⁹⁸

Mimari olarak taş yapı kültürüyle inşa edilen birçok eser çok daha sağlam ve dayanıklı olmaktadır. Türkistan sahasındaki durum mimari olarak biraz daha farklılık göstermektedir. Binalar hızla çökmekte, yeniden inşa edildiğinde eski yapıların duvar kalıntıları genellikle kesilerek alan düzleştirmek, tuğla yapmak, kil yapımı için kullanılmaktadır. Buhara şehrindeki mimari yapılar daha hassas olduklarından dolayı Moğol döneminden sonra varlığını orijinal olarak sürdürebilmiş ender yapılardan bir tanesi Buhara'daki Şehristan bölümüdür.⁹⁹ Buhara'da coğrafi unsurların da etkilediği mimari kültür yapıları

⁹² Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: İts Amir and İts People*, Çev. Baron Clement A. de Bode, James Madden, Londra 1845, s. 99.

⁹³ Khanikoff, *a.e.*, s. 98.

⁹⁴ Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı-Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, s. 73.

⁹⁵ P.İ. Demezov - İ.V. Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, Nauka, Moskova 1983, s. 98.

⁹⁶ Khanikoff, *Bokhara: İts Amir and İts People*, s. 97.

⁹⁷ Bentoviç İlona Borisovna - Belenitskiy Aleksandr Markoviç - Bolşakov Oleg Georgieviç, *Sredne-vekovny Gorod Sredney Azii*, Nauka, Leningrad 1973, s. 233.

⁹⁸ Borisovna - Markoviç - Georgieviç, *a.e.*, s. 244.

⁹⁹ Borisovna - Markoviç - Georgieviç, *a.e.*, s. 235.

genel olarak hafif ve ucuz malzemeden yapılmıştır. Ahşap sütun, tavan ve kemerlere sahip olan yapılar şehirde uzun yıllar boyunca kullanılmaya çalışılmıştır.¹⁰⁰

Narşahi'nin eserinde bölgenin coğrafi unsurlarına uygun şekilde inşa edilmiş olan pek çok yapının süreç içerisindeki durumu hakkında bilgi verilmektedir. 849-850 seneleri arasında Buhara'ya güvenlik maksadıyla bir dış sur yapılmıştır. Bu sur esere göre sürekli tamire muhtaç bir halde uzun yıllar varlığını devam ettirebilmiştir.¹⁰¹ Fakat 1164-1165 seneleri arasında Buhara şehrine yapılmak istenen yeni dış surun hammaddesi eserde ifade edildiği üzere pişmiş kerpiçtir. Zamanın yöneticileri suru inşa etmek için şehir içindeki kale duvarlarındaki kerpiçten yapılmış olan burçları sökerek dış surun yapımında kullanmışlardır. Fakat bu yapı uzun bir süre dayanmamış ve sonunda yıkılmıştır.¹⁰² Yenilenen surların 1219-1220 yılları arasında Buhara şehri içerisindeki yaşanan siyasi olaylar neticesinde kolay bir şekilde ateşe verilip tahrip edildiği de eserde anlatılmaktadır.¹⁰³ Nitekim kerpiç saman ve balçık karışımının güneşte kurutulması ile elde edilen ilkel düzeyde bir tuğla olması sebebiyle dayanıklı bir yapı malzemesi değildir. Bu durumda çeşitli tahrip olayları neticesinde ayakta kalması çok zordur.

Buhara şehri Narşahi'nin eserini yazdığı dönemden günümüze kadar coğrafi konumu her zaman muhafaza etmeyi başarmıştır. Buhara sık sık işgalere uğrayıp tahrip edilmesine rağmen şehrin bulunduğu konum ve yayılım alanı farklı bir yöne doğru değişiklik göstermemiştir. Aynı coğrafyada bulunmalarına rağmen Semerkant şehri için bu durum geçerli değildir. Samani döneminde Buhara'da yapılmış olan ve Narşahi'nin eserinde sıklıkla bahsettiği kent Şehristan bölümü akar sular ile beslenmeyen yüksek bir noktada inşa edilmiştir. Bu durum hiç değişmemiş Şehristan bölümü coğrafi ve siyasi unsurlardan etkilenip bulunduğu yerden taşınmayarak şehrin en orta ve yüksek bölümünde bulunmaya devam etmiştir.¹⁰⁴

Tarih-i Buhara'ya Göre Bölgedeki Hayvanlar

Narşahi Buhara bölgesinde farklı hayvan türlerinin yaşadığına dair bilgiler vermektedir. Eserde ismi geçen bu hayvan türleri bölgenin coğrafi yapısına ve iklimine bağlı olarak yaşamışlardır. Bu konu hakkında bilgi edinmek o dönemde bölgenin coğrafi yapısı ve iklimi hakkında daha detaylı bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Narşahi Buhara şehrinin kuruluşunu anlatırken bölgenin coğrafi yapısının sulak ve arazinin ağaçlarla kaplı olduğundan bahsetmekte ve pek çok av hayvanının bölgede yaşadığını aktarmaktadır.¹⁰⁵ Bölgede ceylan, tilki, domuz, geyik gibi hayvanların yer aldığı bir nevi hayvanat bah-

¹⁰⁰ Edgar Knobloch, *Monuments of Central Asia: A Guide to the Archaeology, Art and Architecture of Turkestan*, I.B. Tauris, Londra 2001, s. 53.

¹⁰¹ Narşahi, *Tārīh-i Buhārā*, s. 52.

¹⁰² Narşahi, *a.e.*, s. 39.

¹⁰³ Narşahi, *a.e.*, s. 40.

¹⁰⁴ Knobloch, *Monuments...*, s. 117.

¹⁰⁵ Narşahi, *Tārīh-i Buhārā*, s. 9.

çesinin olduğundan söz etmektedir.¹⁰⁶ Hatta bilindiği üzere anavatanı Hindistan olan Tavus kuşlarının bile Buhara'ya bağlı olan Tavasiye bölgesinde halk tarafından beslendiğini Arapların ilk olarak bu kuş türünü Buhara da gördükleri bilgisini vermektedir.¹⁰⁷

Narşahi'nin verdiği bu bilgilere dayanarak Buhara bölgesinin çeşitli hayvan türlerine ev sahipliği yapabilmesine olanak tanıyan bir iklimi ve coğrafi yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede yapılmış araştırmalar eserde verilen bilgileri doğrulamaktadır. 4 mevsimin düzenli bir biçimde yaşanabildiği Buhara ikliminin sağlığa çok faydalı olduğu tespit edilmiştir. Başta at olmak üzere birçok hayvan türünün bölgede rahatça yaşayıp yetiştirildiği bilinmektedir.¹⁰⁸ Ayrıca yapılan araştırmalara göre Türkistan bölgesinde çok çeşitli ağaç türleri bulunmakta ve tüm bölgenin genel hayvan yapısında tavşan, kurt, tilki, porsuk, yabani eşekler ve çeşitli fare türleri de görülmektedir.¹⁰⁹ Narşahi'nin bahsettiği av hayvanları ve türevlerinin araştırmalarda ortaya konması eserin tutarlılığı açısından çok önemlidir.

Tarih-i Buhara'ya Göre Bölgenin Bitki Örtüsü

Narşahi'nin eserinde bölgenin bitki örtüsü, sebze ve meyve çeşitliliği hakkında önemli malumatlar bulunmaktadır. Tarih-i Buhara'da özellikle şehrin etrafındaki ağaç yoğunluğundan önemle bahsedilmektedir. Şehirdeki Mâh Pazarı hakkında bilgiler verilirken alanda birçok ağacın bulunduğu bu ağaç yoğunluğu yüzünden neredeyse tüm pazarın ağaçların gölgesinde kaldığı ifade edilmektedir.¹¹⁰ Narşahi'nin açıklamalarına göre İslam komutanlarından Ubeydullah b. Ziyad Buhara şehrini kuşatmış ve şehrin düşmesi için etrafındaki tüm ağaçların kesilmelerini emretmiştir.¹¹¹ Narşahi'nin eserinde bölgede peygamberlik iddiasında bulunan Mukanna isimli bir kişiden bahsedilmektedir. Bu kişi yaşamak ve korunmak maksadıyla bir hisar yapmış ve burada bir su çeşmesi ve ağaçların bulunduğu ifade edilmiştir.¹¹² Çeşitli olayları ifade etmek için verilen bilgilerden bölgedeki yeşil alan yoğunluğu açıkça görülebilmektedir.

Narşahi Buhara'daki saraylar ve konaklardan bahsederken buradaki bahçelerde armut, fındık, badem, kiraz ve üzüm gibi çok farklı meyvelerin bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹³ Yazar, farklı bir konu için açıklamalarda bulunurken bölgedeki meyveler hakkında da bilgi vermektedir. Buhara'da Şia inancını yaymaya çalışan Şerik'e karşı bölgenin İslam komutanı Ziyad Bin

¹⁰⁶ Narşahi, *a.e.*, s. 43.

¹⁰⁷ Narşahi, *a.e.*, s. 19.

¹⁰⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, Bişkek 2009, s. 16.

¹⁰⁹ M.V. Lavrov, *Turkestan Geografiya i İstoriya Kraya*, İzdanie Torgovogo Doma Dumnov, Kloçkov, Lukovnikov i K, Moskova 1914, s. 22.

¹¹⁰ Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, s. 34.

¹¹¹ Narşahi, *a.e.*, s. 57.

¹¹² Narşahi, *a.e.*, s. 109.

¹¹³ Narşahi, *a.e.*, s. 41.

Salih mücadele etmektedir. Gelişen olaylar neticesinde Ziyad Bin Salih yenilgiye uğramıştır. Fakat onun müttefiki olan Buhar Hudat'ın kendisine Şerik kuvvetlerinin aç olduğunu üzüm, kavun gibi meyveleri bile yemediklerini istedikleri yere ulaştıklarında onların bu meyveler ile meşgul olacaklarını o anda saldırmaları gerektiğinden bahsetmiştir.¹¹⁴ Bu durum bölgede üzüm ve kavunun rahatça bulunup yetişebildiğini hatta temel besinlerden biri olduğunu doğrular nitelikteki en dikkat çekici bilgidir.

Sonuç

Narşahi'nin X. yüzyılda kaleme aldığı Tarih-i Buhara isimli eseri bölge siyasetini, kültürünü, coğrafyasını, anlamak için önemli bir kaynak eserdir. Bu eserin tarihi coğrafya unsurlarıyla beraber değerlendirilip farklı bir bakış açısıyla yazılması elzem bir durum haline gelmiştir. Gerek Narşahi'nin gerekse bölgeye yakın tarihlerde gitmiş diğer İslam bilgilerinin yazdıkları eserlerde coğrafi yerler hakkında verdikleri tutarlı bilgiler eski Buhara coğrafyasını daha iyi idrak etmemizi sağlamaktadır. Bu bilgileri bir araya toplayarak tarihi ve coğrafi unsurlarla değerlendirmek sadece anlattığı tarihi olaylarla ilgi çeken bu önemli eserin farklı bir bakış açısıyla yorumlanmasına sağlayacaktır. Eser böyle bir bakış açısıyla yorumlandığında Buhara'nın iklim ve coğrafi yapısına uygun olarak mimarisinin gelişmesi, ziraat ve ticaretin bazı bölgelerde coğrafi durumlara göre değişiklik göstermesi, bölgede yaşayan hayvan türlerinden yetişen meyve ve sebzeye kadar geniş bir alanın coğrafi ve iklim unsurlarına bağımlı olması çıkarımları rahatlıkla yapılabilmektedir.

Türkistan bölgesinin farklı tarihi dönemlerde siyasi, sosyal ve ekonomik olarak vaziyetinin anlaşılabilmesi için bölgedeki önemli şehirlerin durumunu bilmek gereklidir. Buhara şehri de Maverünnehir bölgesinin en kadim şehirlerinden biridir. Yukarıda belirttiğimiz gibi tarihin farklı dönemlerinde bölgeyi ziyaret etmiş olan seyyahların verdiği bilgilerle beraber Buhara kentinin tarihi ve coğrafi gelişimi değerlendirmek mümkün olmaktadır.

Buhara bölgenin coğrafi şartlarının getirdiği avantajla beraber yüzyıllar boyunca kendi yapısal özelliklerini korumayı başarmıştır. Ticaret yolları üzerinde bulunması, toprağının verimli olması, akarsu kaynaklarına yakın olması, etrafındaki coğrafi unsurların şehir koruması için doğal bir avantaj sağlaması Buhara'nın coğrafi olarak stratejik bir alanda kurulduğunun en büyük kanıtlarıdır. Buhara'ya bağlı olan yerleşim birimlerinin buldukları alanlar tarih boyunca çok değişmemiştir. Bunun en büyük sebebi bölgede coğrafi şartların çok büyük bir değişime uğramamış olmasıdır. Nitekim incelemede görüldüğü üzere seyyahların farklı dönemlerde gidip bahsettiği yerleşim birimleri gerek buldukları alan gerek ticari ve sosyal faaliyetler olarak büyük benzerlikler göstermektedir.

Buhara şehrinin mimarisinin coğrafi unsurların etkisiyle gelişim gösterdiği çok nettir. Zaman içerisinde şehrin genişlemesiyle Buhara'yı farklı çap ve uzunluktaki surlar çevrelemiştir. Savunma amaçlı yapılmış olan bu yeni

¹¹⁴ Narşahi, *a.e.*, s. 96.

mimari oluşumların hammaddeleri eski yapıların aynısıdır. Ayrıca şehre bağlı yerlerdeki bazı mimari yapılar da birbirine benzerlik göstermektedir.

Tarih boyunca mühim bir konumda olan şehirde hakimiyet kurmak için pek çok farklı kavim mücadele etmiştir. Bu yüzden Buhara şehri farklı kültür öğeleriyle harmanlanmıştır. Narşahi'nin eserinde de bu durumdan söz edilmektedir. Eseri tarihi ve coğrafi açıdan incelerken bu güç mücadelelerinin asıl nedeninin şehrin jeostratejik konumu olduğu neticesi ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak Narşahi'nin Tarih-i Buhara isimli eseri içerisinde yer alan pek çok bilginin coğrafi unsurları ile bir şekilde bağlantılı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

AHMETBEYOĞLU, Ali: *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

_____ : "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistikî Malumat", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, Bişkek 2009.

AŞUROV YA. S. - GELAH, T.F. - KAMALOV, U.H.: *Buhara Kratkiy Spravoçnik*, Ed. D.N. Namazov, İzdatelstvo Uzbekistan, Taşkent 1968.

BAİLEY, H.W.: *Indo-Scythian Studies: Being Khotanese Texts*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

BARTHOLD, W. - FRYE, R.N.: "Bukhara", *The Encyclopedia of İslam*, Cilt: I, Ed. B. Lewis - Ch. Pellat, Leiden 1986.

BARTHOLD, V.V.: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

BORISOVNA, Bentoviç İlona - MARKOVIÇ, Aleksandr Belenitskiy - GEORGİEVİÇ, Bolşakov Oleg: *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*, Nauka, Leningrad 1973.

BURNAŞEV, Timofey Stepanoviç: "Puteşestive ot Sibirskoy Linii do Goroda Buhari v 1794 g. İ Obratno 1795 godu", *Sibirsky Vestnik*, C. II, S. Peterburg 1818.

DEMEZON, P.İ. - VİTKEVIÇ, İ.V.: *Zapiski o Buharskom Hanstve*, Nauka, Moskova 1983.

EKER, Süer: "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca", *Türk-bilig Türkoloji Araştırmaları*, C. XXIV, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2002.

FAZLULLAH EL-ÖMERİ, Şihabeddin b.: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

FİRDEVSİ: *Şehname*, Cilt: I, Çev. Necati Lugal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994.

FİRDEVSİ: *Şehname*, Cilt: III, Çev. Necati Lugal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994.

GANGLER, Anette - GAUBE, Heinz - PETRUCCIOLİ, Atillio: *Bukhara The Eastern Dome of İslam*, Edition: Axel Menges, Fellbach 2004.

HURDAZBİH, İbn: *Yollar ve Ülkeler*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İSTAHRÎ: *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

KAMOLİDDİN, Shamsiddin: *Ancient Turkic Toponyms of the Middle Asia*, Lap Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2010.

KHANİKOFF, Nikolai Vladimirovich: *Bokhara: İts Amir and İts People*, Çev. Baron Clement A. de Bode, James Madden, Londra 1845.

KNOBLOCH, Edgar: *Monuments of Central Asia: A Guide to the Archaeology, Art and Architecture of Turkestan*, I.B. Tauris, Londra 2001.

KURT, Hasan: *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.

LAVROV, M.V.: *Turkestan Geografiya i İstoriya Kraya*, İzдание Torgovogo Doma Dumnov, Kloçkov, Lukovnikov i K, Moskova 1914.

LO MUZİO, Ciro: "An Archaeological Outline of the Bukhara Oasis", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, Ed. Judith A. Lerner, New York 2009.

MAHMUT, Kaşgarlı: *Dîvânü Lugati't-Türk I*, Çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

_____ : *Dîvânü Lugati't-Türk III*, Çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

MUKADDESÎ: *Ahsenü't-Tekâsim*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

N. FRYE, Richard: "Bukhara Finale", *Studies on Central Asian History in honor of Yuri Brigel*, Ed. Devin Dewese, Indiana, İndiana University Research İnstitute for Inner Asian Studies, Bloomington 2001.

_____ : *Bukhara The Medieval Achievement*, Universty of Oklahoma Press, Norman 1965.

_____ : "Early Bukhara", *Chiers d'Asie Centrale*, Cilt: 5, No: 6, Eylül 1998.

NARŞAHÎ: *Târih-i Buhârâ*, Çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

ÖZKAN, Murat: *Türkistan'ın Keşif Çağı-Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

ÖZKUYUMCU, Nadir: "Hâris b. Süreyc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997.

REMPEL, Lazar İzraileviç: *Dalekoe i Blizkoe Stranitsı Jizni, Bita, Stroitel-nogo Dela, Remesla i İskusstva Staroy Buharı Buharskie Zapisi*, Literatürü i İskusstva, Taşkent 1981.

ROSKEEN, Hamilton Alexander: *The Arab Conquest in Central Asia*, Royal Asiatic Society, Londra 1923.

SUHAREVA, O.A.: *K İstorii Gorodov Buharskogo Hanstva*, Izdatel'stvo An UzSSR, Taşkent 1958.

ŞEŞEN, Ramazan: "Buhara", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992.

_____ : *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

THOMSEN, Vilhelm Ludwig Peter: *Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées*, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsinki 1896.

VON MEYENDORF, Baron: *A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820*, Çev. Captain E.F. Chapman, Foreign Departman Press, Kolkata, 1826.

YILDIRIM, Kürşat: *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013.

ZARCONE, Thierry: *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

Ekler

VIII-XIX Yüzyıllarda Buhara Şehri

